

ЕМІГРАНТСЬКИЙ ПЕРІОД НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1919-1924 рр.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються питання щодо висвітлення українськими істориками науково-організаційної діяльності М. Грушевського в часи його перебування в еміграції. З'ясовано різні підходи вчених щодо причин від'їзду за кордон. Проаналізовано історіографічні оцінки щодо утворення Українського соціологічного інституту, наукової, публіцистичної, видавничої діяльності видатного історика, зазначено ступінь впливу його політичних поглядів на плідну працю цього періоду.

Ключові слова: емігрантський період, історіографічний аналіз українських дослідників, напрямки діяльності, Український соціологічний інститут.

В статье рассматриваются вопросы освещения украинскими историками научно-организационной деятельности М. Грушевского во время его пребывания в эмиграции. Выяснены различные подходы ученых относительно причин отъезда за границу. Проанализировано историографические оценки о создании Украинского социологического института, научной, публицистической, издательской деятельности выдающегося историка, указано степень влияния его политических взглядов на плодотворную работу этого периода.

Ключевые слова: эмигрантский период, историографический анализ украинских исследователей, направления деятельности, Украинский социологический институт.

The article is concerned with the Ukrainian historians' highlight of M. Grushevskiy's scientific and organizational activities he carried out at the time of his being an emigrant. The author has determined different approaches to the reasons why M. Grushevskiy went abroad and analyzed the historiographical evaluation of the creation of Ukrainian Sociological Institute as well as the scientific and the publicist activities carried out by this outstanding historian and the appreciable influence his political views had the fruitful work of that period.

Key words: emigrant period, historiographical research, constituents of the activity, Ukrainian Sociological Institute, historiographical analysis carried out by Ukrainian researchers.

Наукова діяльність М. Грушевського в період еміграції відзначалася суперечливим розвитком подій. В цих умовах історик продовжував не тільки активну наукову, але й організаційну працю на полі історичної науки. Українські історики висвітлюють цю проблему, але залишаються деякі питання, які потребують поглибленого вивчення, а отже необхідно продовжувати дослідження з цієї проблематики, щоб збагатити грушевськознавство.

Досліджувана тема певною мірою розглядалася в історіографії. В. Масненко зазначив, що «В. Липинський уважно стежив за науковим доробком М. Грушевського протягом 1919-1927 рр., зокрема черговими томами «Історії України – Руси» й «Початками громадянства» [13, с. 216].

У спеціальній праці, яка присвячена емігрантському періоду наукової діяльності М. Грушевського, В. Тельвак зауважив, що воно найменш вивчене у грушевськознавстві [24, с. 181]. Сучасний історик відзначає, що в українських інтелектуальних колах «Початки громадянства» Михайла Сергійовича були сприйняті надзвичайно зацікавлено як перша україномовна праця, що зосереджувалася на осмисленні низки важливих соціологічних проблем. На її появу відгукнувся Микола Сумцов і, підводячи підсумки своєму критичному огляду, зауважив, що ця праця – «гарний здобуток української науки» [24, с. 182]. В. Тельвак навів також думку В. Липинського, який звернув увагу на багатство проаналізованих М. Грушевським у «Початках

громадянства» соціологічних теорій та широту використаних джерел та літератури. Втім, на його переконання, «обрана дослідником концепція є хибною, внаслідок чого праця постає цінною по зібраному в ній матерія лови і баламутною по зроблених з нього виводах» [24, с. 183].

Аналізуючи діяльність М. Грушевського еміграційної доби, В. Тельвак, зауважив, що дослідник соціологічної моделі вченого В. Масненко вказав на невдоволення М. Грушевського «дотеперішнім рівнем висвітлення проблем у власних працях», а це «підштовхнуло історика до серйозних соціологічних досліджень» [24, с. 182].

І. Гирич, розглядаючи періодизацію життя та діяльності М. Грушевського за Л. Винаром, зазначив, що третій період – світова війна, українська революція і еміграція (1914-1923) – спеціально не досліджувався в працях істориків [6, с. 88].

Метою статті є аналіз стану вивчення в українській історіографії питань щодо емігрантського періоду науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського.

Як свідчать матеріали автобіографії М. Грушевського, наприкінці березня 1919 р. він емігрував за кордон, здійснивши свій «давнішній намір». Причиною зміни країни проживання Михайла Грушевського було політичне підґрунтя, його активна політична діяльність. Історик вказував на мотив свого вимушеного від'їзду за кордон – «поки на Україні утвориться правліне, оперте на дійснім представництві трудового народу» [10, с. 219]. Вчений жив як представник закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів спочатку в Празі, потім переїхав до Відня [3, с. 234]. Однак з часом він повертається до звичної науково-організаційної діяльності.

Восени 1919 р. М. Грушевський виступив з проектом створення Українського соціологічного інституту (далі УСІ) і, «одержавши деякі кошти для цього, занявся цією організацією». Окрім того вчений взяв участь у створенні часописів «Europe Orientale» («Східна Європа»), «Борітеся поборете», «Наш Стяг», «друкував у них багато статей і окремі брошури». У 1922 р. Михайло Сергійович через політичні розходження «зложив ... свій депутацький мандат ... і віддався виключно науковій роботі». В цей час історик видав книги: «Abrege' de l'Histoire d'Ukraine? Antologie de litte'rature ukraine» (спільно з донькою своєю Катериною), «Початки Громадянства (Генетична соціологія)», «Початки соціалістичного руху на Україні й женецький соц. гурток» (у співавторстві), «З історії релігійної думки на Україні». За спогадами історика, з 1922 р., оселившись у Бадені під Віднем, він зайнявся «виключно «Історією української літератури» – написав чотири томи, з котрих тоді ж видав три перші у Львові, четвертий докінчив і видав уже на Україні, в 1925 році» [11, с. 240].

В українській історіографії ХХ ст. виявилася поляризація поглядів істориків радянських істориків та представників діаспори на діяльність

М. Грушевського в еміграції. Історіографічні оцінки радянського часу зустрічалися рідко, відзначалися ідеологічною упередженістю і представлені переважно енциклопедичними статтями. В першому виданні «Большой советской энциклопедии» 1930 р. фактично не розглядалася наукова діяльність Михайла Сергійовича в емігрантський період, а лише висвітлювалися його ідейно-політичні погляди [7]. У другому виданні БСЄ взагалі уникли інформації про перебування М. Грушевського в еміграції [8].

Перше видання Української радянської енциклопедії відверто фальсифікувало події та з ідеологічним підходом констатувало, що колишній голова Української Центральної Ради в еміграції «займався контрреволюційною, антирадянською діяльністю» і наголошувалося, що він «на іноземні кошти утворив і очолив т. в. «Український соціологічний інститут», який характеризувався як «центр націоналістичної пропаганди за кордоном» [9, с. 510]. М. Рубач посилив ідеологізовану оцінку створеного М. Грушевським Українського соціологічного інституту, який, за словами радянського історика, був «ідеологічним центром української націоналістичної контрреволюції» [22, с. 858]. Можемо відзначити тут викривлену, ненаукову оцінку діяльності Михайла Сергійовича в еміграції.

Зовсім по-іншому висвітлювали цей аспект галицькі історики та вчені з української діаспори. І. Крип'якевич у праці, присвяченій М. Грушевському, відзначив, що в цей період «заходами історика» було створено у Відні Український вільний університет, який потім перенесли до Праги. За словами галицького історика, тут Михайло Сергійович «думав про широку організацію наукової праці». Він опублікував свій VIII том «Історії України-Руси» і заново видав ряд інших праць з історії України [15, с. 474-475].

І. Крип'якевич також вказав, що М. Грушевський для дослідження громадського життя заснував Український соціологічний інститут. Історик звернув увагу на те, що Михайло Сергійович у виданнях цієї установи помістив свої праці про драгоманівський гурток у Швейцарії і про початки громадянства. На думку дослідника, М. Грушевський через це видавництво займався популяризацією своїх наукових історичних праць. «Заходами інституту» видана французькою мовою в Парижі «Історія України-Руси», «Короткий нарис українського письменства» та багато наукових досліджень інших авторів [15, с. 475].

Для вивчення наукової спадщини М. Грушевського, його науково-організаційної діяльності багато зробили українські діаспорні історики. Вони не тільки зберегли цей науковий спадок, а й заклали підвалини нової галузі історичної науки – грушевськознавство. В рамках цієї копійної роботи не залишився поза їх увагою еміграційний період життя та діяльності визначного вченого.

Згідно з періодизацією життя та діяльності М. Грушевського, складеною Л. Винаром, автор виділив окремо «еміграційний період життя М. Грушевського (1919-1924)» [4, с. 18].

М. Антонович звернув увагу на те, що в цей час «поряд з науковою М. Грушевський займався національно-пропагандистською, політичною і суспільно-громадською роботою», а також відзначив діяльність УСІ, який до 1923 р. «видав цілий ряд цінних наукових праць та дві популярно-інформаційні книжки українською мовою» [1, с. 292].

Ф. Сисин підкреслив, що, хоча Грушевському не вдалося «вдержати УНР, і через його політичний зсув вліво він втратив значну частину політичного авторитету серед десятків тисяч українських політичних емігрантів», все ж «на нього дивились як на найавторитетнішого українського науковця і очікували, що він зорганізує українське наукове та культурне життя» [23, с. 14-15].

На думку діаспорного історика О. Прицака, у часи еміграції соціологія стала «пасією М. Грушевського». Діаспорний вчений наголошував, що М. Грушевський уявляв «завдання соціологічного дослідження ранніх часів» з точки зору залежності мислення від соціального процесу: «спочатку від колективізації людського пожиття, потім від економічної і соціальної диференціації стало реальним і безсумнівним фактом для кожного соціологічно орієнтованого дослідника» [20, с. LIX-LX].

О. Оглоблін констатував, що в часи еміграції М. Грушевський розгорнув широку наукову й публіцистичну працю, «... обстоюючи національно-політичні права України на міжнародному форумі» [18, с. 8]. В статті, присвяченій історичному, автор наголосив, що Михайло Сергійович, працюючи в УСІ, видав праці «Початки громадянства, генетична соціологія», (1921 р.), «З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток» (1922 р.), «З історії релігійної думки на Україні» (1925 р.), почав свою монументальну «Історію української літератури», протягом 1920-1922 рр. редагував друкований орган УПСР «Борітеся – Поборете!» [19, с. 454].

А. А. Жуковський до тих відомостей додав, що в межах соціологічного інституту в 1921 р. була опублікована французькою мовою «Антологія української літератури до середини XIX століття», підготовлена Михайлом і Катериною Грушевськими, вступне слово до якої написав «приятель Грушевського», професор Колеж де Франс Антуан Мейє [13, с. 225].

М. Галій зазначив, що опинившись за кордоном М. Грушевський міг вести не тільки наукову, але й політичну й культурно-національну роботу, «І хоч би він став би навіть професором Оксфордського університету, як йому пропонували, все ж таки за кордоном він не міг би зробити тієї роботи, що її зробив на Україні. Продуктивність його наукової праці за кордоном ніколи не могла б набути таких розмірів, що їх досягла на Україні в 1924-1931 роках» [5, с. 25].

С. Заброварний визначив еміграційний період як дуже важливий в науково-організаційній діяльності М. Грушевського, хронологічно окреслив його 1919-1923 рр. Дослідник зауважив, що завданням

заснованого М. Грушевським УСІ було: «крім підготовки наукових кадрів соціологів та присвоєння українській науці найновіших досягнень європейської думки в галузі теорії суспільного розвитку та методології соціологічних досягнень, а також ця інституція повинна була ознайомлювати західно-європейську громадськість з соціальною історією України та її сучасним життям і науковими дослідженнями». На думку вченого, з цією метою М. Грушевський: «організував публічні лекції на історично-соціологічні теми, нав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими. Наскільки дозволяли йому фінансові засоби публікував статті та матеріали українських учених, в тому популярні статті у французькій мові» [14, с. 354].

М. Мушинка, аналізуючи взаємини С. Рудницького з М. Грушевським, зазначив, що на переломі 10-х і 20-х років XX століття вони переросли в досить тісну співпрацю у справі заснування Українського вільного університету у Відні. На думку автора, «погляди їх на характер цього навчального закладу різнилися. М. Грушевський був за «вільний» університет у прямому розумінні цього слова: виклади мали бути пристосовані до вимог студентів. Від викладачів не мали вимагатися наукові звання, від студентів – атестат зрілості, екзамени мали бути скасовані. С. Рудницький, С. Дністрянський, О. Колесса та інші були за університет європейського зразка. Врешті перемогла інша позиція. С. Рудницький став першим деканом філософського факультету, а М. Грушевський відмовився від співпраці з університетом і заснував у Відні УСІ. Обидві установи згодом було з Відня перенесено: університет – до Праги, інститут – до Берліна» [17, с. 303].

В розвитку сучасного грушевськознавства проблема, яка розглядається, знайшла широке висвітлення. Саме сучасні українські історики приділили увагу цьому важливому аспекту науково-організаційній діяльності М. Грушевського в період його еміграції. З'явилися спеціальні праці присвячені цьому питанню.

Ф. Шевченко та В. Смолій, висвітлюючи цей аспект, зауважили, що основними містами, де жив і працював вчений, були Прага, Берлін, Женева, Париж. Було відзначено, що під час еміграції М. Грушевський не переривав зв'язків з Україною. Він підтримував інтенсивне листування з діячами культури і науки, уважно слідкував за подіями, які відбувалися на рідній землі» [25, с. 349].

В. Тельвак зазначив важливість віденського періоду в житті та діяльності М. Грушевського, коли було здійснено декілька його проєктів: в організаційній – УСІ, який повинен був стати солідною науковою базою за кордоном; у науково-публіцистичній – з публікацією праць М. Грушевського європейськими мовами в рамках видавничої діяльності УСІ «пов'язане з відновленням обговорення його творчих ідей у середовищі українських і європейських інтелектуалів» [24, с. 181].

Науковець констатував, що в цей період Михайлом Сергійовичем була підготовлена «важлива

теоретична праця «Початки громадянства (генетична соціологія)», яка була написана під враженням революційних подій і відбила тогочасні творчі пошуки дослідника, пов'язані з проблемою початкового етапу розвитку українського народу, його державності, співвідношення громадсько-народного та державного ладу» [24, с. 181-182].

В. Тельвак відзначив, що в цей період було покладено початок ще одного фундаментального проекту М. Грушевського: «Використовуючи доступні літературні джерела, а також матеріали перших томів «Історії України-Руси», вчений розпочав роботу над багатотомною «Історією української літератури». Вчений вказує мету, яку поставив великий історик: «... Я бажав сею працею увести й інших в круг помічень – своїх і чужих, дослідів і студій над розвитком нашого духовного життя і сеї його функції – словесного мистецтва, і то найширші круги нашого громадянства. Хотів дати їм відчуття і зрозуміти все те багатство... яке заховано в нашій літературній спадщині» [24, с. 183].

В. Тельвак відзначив популяризацію М. Грушевським української історії в широких читацьких колах, оскільки саме на початку 20-х років було здійснено перевидання низки науково-популярних праць, втім й «Ілюстрованої історії України», обсяг якої зріс за рахунок опису подій української революції, який «містив авторське осмислення її уроків». [24, с. 183].

І. Бутич підкреслив, що перебуваючи за кордоном М. Грушевський «працює насамперед над «Історією української літератури». Умов, для заняття археографічною діяльністю учений практично не мав» [2, с. 54].

Як зазначив О. Романів, в еміграції Михайло Сергійович продовжував наукову діяльність, зокрема працював над багатотомною «Всесвітньою історією», повністю написав за той час «Історію української літератури». Редагував журнали «Europe Orientale», «Борітеся – поборите», «Наш стяг», видавав ряд інших книг, зокрема «Генетичну

соціологію», «З історії релігійної думки на Україні». На думку автора, оскільки організаційно-наукова діяльність М. Грушевського в цей період була пов'язана з утворенням у Відні Українського вільного університету (згодом перенесеного до Праги) та УСІ, то можна вважати М. Грушевського одним з фундаторів модерної української соціології [21, с. 88].

Я. Дашкевич зазначив, що в соціологічному інституті М. Грушевський «очолив видавничу діяльність 1922-1924 рр., розгорнувши публікацію двох серій – т.зв. інтернаціональної (тобто видань французькою мовою) та українською, останньою з під серіями окремих монографій, «Матеріалів до історії українського соціалістичного руху», «Матеріалів до історії української революції» і «Бібліографії української наукової літератури» [12, с.101].

Таким чином, історіографічний аналіз науково-організаційної діяльності в еміграційний період з 1919-1924 рр. надав можливість виявити дослідницький інтерес з боку вчених української історіографії. Завдяки ґрунтовному опрацюванню науковцями української діаспори М. Антоновичем, Л. Винаром, А. Жуковським, Ф. Сисином, О. Прицаком було з'ясовано багатогранну спрямованість роботи історика в цей період: наукова; публіцистична; національно-пропагандистська; політична та суспільно-громадська. Дослідники звернули увагу на соціологічний орієнтир в науковій та організаційній діяльності М. Грушевського.

Сучасні українські дослідники (І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Романів, В. Смолій, В. Тельвак, Ф. Шевченко) опрацювали надбання української емігрантської історіографії і заклали нові підвалини грушевськіяни нашого часу. Вони більш ретельно проаналізували публіцистичну діяльність в історіографічному контексті. Звернули увагу на критичне переосмислення наукового надбання М. Грушевського. Проаналізовано видавничу діяльність і визначено дві серії – інтернаціональну та українську. Отже, історіографічний аналіз виявив значний крок в розвитку грушевськознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. Лист М. Грушевського до Т. Починка (З матеріалів музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США) / Мирослав Антонович // Великий українець. – К., 1992. – С. 292 – 293.
2. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф / Іван Бутич // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : «НТШ», 1994. – С. 50–58.
3. Верба І. В. Грушевський Михайло Сергійович / Ігор Володимирович Верба // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 232–235.
4. Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського / Любомир Винар // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 15–31.
5. Галій М. Від видавництва / М.Галій // Грушевський М. Вибрані праці видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934-1959). Нью-Йорк, Гол. Управи ОУРДП в США. –1960. – С. 7–30.
6. Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства / Ігор Гирич // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ – Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 85–93.
7. Грушевський (Грушевський) Михаил Сергеевич // БСЭ. – Изд. I. – Т. 19. – М. : Советская энциклопедия, 1930. – Ст. 673 – 676.
8. Грушевський Михаил Сергеевич // БСЭ. – Изд. II. – Т. 13. – М. : Большая Советская энциклопедия, 1952. – С. 145–146.
9. Грушевський Михайло Сергійович // Українська радянська енциклопедія / Головна редакція: М. П. Бажан (голов. ред.) та інші. – Видання I. – Т. 3. – К. : Головна редакція укр. рад. енциклопедії, 1960. – С. 509–510.
10. Грушевський М. Автобіографія. – 1914–1919 / Михайло Грушевський // Великий українець. – К., 1992. – С. 214–219.
11. Грушевський М. Автобіографія. – 1926 / Михайло Грушевський // Великий українець. – К., 1992. – С. 220–240.

12. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 93–102.
13. Жуковский А. Українознавчі студії у Франції / Аркадій Жуковский // Український історик. – 2001. – 1-4 (148–151) Рік XXXVIII. – С. 151–166.
14. Заброварний С. Економічні погляди Михайла Грушевського / Степан Заброварний // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 352–368.
15. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / Іван Крип'якевич // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка ; [Вступ. слово Л. М. Кравчука ; післямова Ф. П. Шевченка]. – К. : Веселка, 1992. – С. 448–483.
16. Масненко В. Харизма Богдана Хмельницького в осмисленні Михайла Грушевського / Віталій Масненко // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів, 2000. – С. 213–141.
17. Мушинка М. Взаємини Степана Рудницького з Михайлом Грушевським / Микола Мушинка // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: НТШ, 1994. – С. 296–305.
18. Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866-1934) / О. Оглоблин // Український історик. – 1966. – № 1–2. – С. 6–14.
19. Оглоблин О. Грушевський М. С. / Олександр Оглоблин // Енциклопедія Українознавства. – т. 2. Перевидання в Україні. – К. : Глобус, 1994. – С. 453–455.
20. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Омелян Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.). – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. XL–LXXXIII.
21. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові) / Олег Романів // Михайло Грушевський Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 80–93.
22. Рубач М. А. Грушевський Михаил Сергеевич / Михайло Абрамович Рубач // Советская историческая энциклопедия. – Т. 4. – М. : Советская энциклопедия, 1963. – Ст. 857–859.
23. Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії / Франк Сисин // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24–25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 р., Львів, 29 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 3–30.
24. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / Віталій Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 15. – С. 181–203.
25. Шевченко Ф. П. М. С. Грушевский: Очерк жизни и научной деятельности / Федір Павлович Шевченко, Валерій Андрійович Смолій // Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист-биограф. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; Примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд. – К. : Лыбедь, 1991. – 400 с.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.;

Темірова Н. Р., д.і.н., проф.

© Романцова Н. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 18.12.2013 р.

РОМАНЦОВА Наталя Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Маріупольського державного університету.

Коло наукових інтересів: історія України XVII століття.